

Een dubbelzinnig relaas

Kanttekeningen bij *Moeder en Zoon*

INLEIDING

Een onwankelbaar zelfvertrouwen is niet de meest in het oog springende eigenschap van de hoofdpersonen die optreden in het oeuvre van Gerard Reve. Zij hebben een lage dunk van hun verstandelijke vermogens, naar indirect of direct meer dan eens blijkt. Op een met alcohol overgoten samenzijn weidt Frits van Egters in *De avonden* (1947) bijvoorbeeld uit over zijn onvoltooide gymnasiumopleiding. Eerder heeft hij zich al op een reünie van zijn middelbare school aan een vroegere leraar voorgesteld als 'Frits van Egters, jongere broer van Joop van Egters (...). De mislukte' (Reve 1998, p. 98). Na thuiskomst bekijkt hij de boeken en schriften die zijn gymnasiale erfenis vormen. Vervuld van frustraties staat hij op het punt een schoolboek kapot te maken: 'Frits begon aan de helften van het boek te trekken, maar hield op. "Waarom trek ik niet door?" dacht hij, beet voorzichtig in de band en zette het boek terug op de plank' (Reve 1998, p. 103).

Elmer, het centrale personage uit *Werther Nieland* (1949) en in veel opzichten een jongere uitgave van Frits van Egters, slaat zichzelf intellectueel al even laag aan. Als zijn moeder vol bewondering vertelt over een kennis die in de enige kamer die het huis van zijn ouders rijk is, zonder zich te laten afleiden, voor onderwijzer studeert, bedenkt Elmer: 'Ik wist dat ik, al had ons huis tien kamers bevat, nooit iets zou kunnen leren' (Reve 1998, p. 325).

Ondanks zijn grote onzekerheid moet de Reviaanse hoofdfiguur zich staande houden in een wereld waarvan hij weinig begrijpt en die hem bijgevolg vrees aanjaagt. Daartoe ontwikkelt hij een reeks strategieën, zoals aansluiting zoeken bij moedige vrienden, vluchten in een fantasiewereld, de eigen angsten afwentelen op andere wezens en bezwering van de onberekenbare werkelijkheid door literatuur of religie. Om mij tot een voorbeeld van de laatste

mogelijkheid te beperken, in *Werther Nieland* verricht Elmer, zonder dit zelf ten volle te beseffen, godsdienstige handelingen: "Toen ik uit school was gekomen, wilde ik naar de zolder gaan, maar mijn moeder bleek daar bezig de was op te hangen. Ondanks de kilheid ging ik nu in het berghok zitten. Toen ik het al te koud kreeg, stak ik een blikken busje met spiritus aan en keek in het ijle, roerloze licht. "Dit is de godsdienstige vlam," zei ik plechtig. Ik ving een hooiwagen en gooide hem in de gloed. "Van alle kanten worden offers gebracht," zei ik, de woorden half zingend' (Reve 1998, p. 364).

De religie heeft allengs een belangrijker plaats verworven in het werk van Gerard Reve. Is zij aanvankelijk goeddeels intuïtief aanwezig, naderhand wordt de hoofdfiguur zich bewust van zijn religiositeit en maakt hij deze zelfs tot object van reflectie. Zo behelst de openingszin van *Moeder en Zoon* (1980) de vraag naar de eigen religieuze ontwikkeling, uitmondend in toetreding tot de rooms-katholieke kerk: "'Hoe ben jij, Gerard Reve, een man met toch een behoorlijke dosis ontwikkeling, intelligentsie en gezond verstand, ooit in de Rooms-Katholieke Kerk terechtgekomen en er zelfs lid van geworden?'" (Reve 1999, p. 457). Twijfel aan de eigen verstandelijke capaciteiten ontbreekt, al hebben zij hem niet kunnen behoeden voor het lidmaatschap van de kerk van Rome. Die paradox maakt nieuwsgierig naar het antwoord dat Reve formuleert op zijn beginvraag.

Ik zal mij beperken tot enkele kanttekeningen bij dit antwoord en belicht daarbij het ambigue karakter van *Moeder en Zoon*, dat zich aandient als een autobiografisch getuigenis, maar tevens uitnodigt tot een fictionele lectuur. Deze dubbelzinnigheid heeft consequenties voor het gegeven antwoord.

'EEN NEDERLAAG VOOR HET GEZOND VERSTAND'

Vanaf zijn debuut in boekvorm met *De avonden* vertoont het werk van Gerard Reve een sterk autobiografische inslag. Zonder enige twijfel zal dit eens te meer blijken uit de door Nop Maas geschreven biografie, die voor het najaar van 2009 is aangekondigd.¹ In de eerste tijd blijft de autobiografische achtergrond voor het gros van de lezers verborgen, maar in de jaren zestig, als Reve het conventionele verhaal inruilt voor de losse (brief)vorm van *Op weg naar het einde* (1963)

en *Nader tot U* (1966), verandert dit. Mede doordat de auteur in deze jaren uitgroeit tot een publieke figuur, die met een hoge frequentie in de media verschijnt, wordt de hechte relatie tussen leven en werk voor iedereen zichtbaar.

Het is daarom verleidelijk *Moeder en Zoon* op te vatten als een niet-fictioneel geschrift waarin Gerard Reve zijn religieuze ontwikkelingsgang heeft geboekstaafd. Te meer daar historische personen onder hun eigen naam in het boek voorkomen, zoals zijn leraren Nederlands en geschiedenis op het Vossiusgymnasium, D.A.M. Binnendijk respectievelijk Jacques Presser. Ook de analyse die Reve geeft van de aantrekkingskracht die de katholieke kerk op hem uitoefent, ondersteunt in al haar nuchterheid de suggestie dat hier iemand een waarheidsgetrouw verslag probeert uit te brengen. De roomse leer vult de leemte die in zijn gevoelsleven is ontstaan door de dood van zijn moeder en de onbereikbaarheid van zijn vader: 'Als ik heel eerlijk durfde te zijn, dan was dit wel duidelijk: ik zocht mijn moeder, die ik voorgoed verloren had, en er presenteerde zich nu aan mij een Kerk, die zich onze moeder noemde en die bovendien, niet *de jure* en volgens de statuten maar wel *de facto* en volgens het huishoudelijk reglement, door een Moeder werd bestuurd. Ik had de kerk van mijn jeugd verlaten en mijn moeder verloren, en nu vond ik beide in nieuwe gedaanten terug, terwijl zich in ruil voor mijn ontoegankelijke vader de priester presenteerde, tot wie ik vader zoude mogen zeggen en die, zonder mij te kleineren, ambtshalve, bijvoorbeeld in de biecht, al mijn gelul zoude moeten aanhoren.'

Waar ik mij mede bezig hield was domweg dit: van de ene kerk in de andere stappen om niet "zonder te zitten" (Reve 1999, p. 541). Of deze psychologische verklaring correct is, is van minder belang dan de constatering dat Reve in het geciteerde fragment zijn godsdienstige aandriften op nuchtere wijze tracht te ontleden, zonder zichzelf te sparen. Daarbij sluit de vergelijking aan die hij meer dan eens trekt tussen de kerk van Rome en die van Moskou ('de kerk van mijn jeugd') – die stevast in het voordeel van de eerste uitvalt.

Deze benadering van de hang naar religiositeit, die wordt gereduceerd tot een simpel psychologisch schema, sorteert zelfs een ontluisterend effect, als Reve de Zoon en de Moeder kwalificeert als 'vermoedelijk slechts alcoholiese verdubbelingen van mijzelf' (Reve

1999, p. 667). Wie aldus in eigen vlees snijdt, zal ook sceptisch staan tegenover zijn toetreding tot de rooms-katholieke kerk. Die wordt inderdaad bestempeld als 'een nederlaag voor het gezond verstand' (Reve 1999, p. 505).

'ONUITSPREKELIJKE DINGEN'

Tot nu toe heb ik vooral de rationele kant van *Moeder en Zoon* belicht, waardoor dit werk het aanzien krijgt van een analytisch geschrift dat steun lijkt te vinden in wat er bekend is over het leven van Reve. Zo is de uit twaalf letters bestaande achternaam van de jongen op wie hij verliefd wordt, 'een Nederlandse of wellicht uit het Duits ver nederlandse naam' (Reve 1999, p. 641), herkenbaar als Schaffhuizen (vgl. Schaffhausen), de achternaam van de levenspartner van de auteur ten tijde van de publicatie van *Moeder en Zoon*. Ook een aantal historische personen die onder fictieve namen worden opgevoerd, is eenvoudig te achterhalen: Onno Z. (Simon Vestdijk), Pleun de Q. (Theun de Vries) en Petronella Y. (Henriëtte van Eyck). Viktor Poort, in *De avonden* een vriend van de hoofdfiguur en student klassieke talen, figureert in *Moeder en Zoon*, met een andere letter in de voor naam en een tot de initiaal beknotte achternaam als 'Victor P., een klassieke erudiet' (Reve 1999, p. 537). Zijn model in de werkelijkheid is Robert van Amerongen, gewezen rector van het Stedelijk Gymnasium te Haarlem en in 1948 de auteur van een artikel waarin de receptie van *De avonden* is samengevat.²

Maar *Moeder en Zoon* heeft ook een andere zijde. Reve verwijderd zich nadrukkelijk van de historische werkelijkheid, als hij rond het jaar 1960 de treinen in Nederland nog op stoom laat rijden.³ Dit gebeurt in een passage die doordeesemd is van valse nostalgie: 'Het reizen had nog iets gemoedelijks en gezelligs; men gevoelde zich niet bedreigd, en kon nog, zonder gevaar van uitgescholden of met voedselresten bekogeld te worden, met zijn medereizigers een praatje beginnen, kortom: men wist zich nog geborgen in eigen volk' (Reve 1999, p. 510). Het spreekt vanzelf dat de onechtheid in dit tekstgedeelte de geloofwaardigheid aantast van de bekeringsgeschiedenis waarvan zij deel uitmaakt.⁴

Iets vergelijkbaars geldt voor de inzet van het tweede hoofdstuk, waarin de levensgezel van de auteur zijn waardering uit voor het

vooraangaande: 'Matroos Vos vindt, dat ik alles zo prachtig beschreven heb, vooral dat met die vrouw in die kamer, "als je denkt dat je haar wilt wurgen. Je doet het niet, maar als je het leest dan zit je echt in spanning want je denkt straks wurgt hij haar"' (Reve 1999, p. 474). Hier ontstaat eerder een spannend verhaal, waarvan de relatie met de historische feiten er weinig toe doet, dan een betrouwbaar verslag.

Uiteraard is het mogelijk het irrationele op een verstandelijke manier te benaderen. Dit is het geval waar de behoefte aan religie wordt gereduceerd tot een eenvoudig psychologisch schema. Echter, zo gaat Reve, de verteller in *Moeder en Zoon*, doorgaans niet te werk. Hij roept een mythische werkelijkheid op door de magische verbanden die hij daarin onderkent. Zo maakt hij de inlossing van zijn belofte katholiek te worden afhankelijk van het weerzien met een jongen op wie hij verliefd is geworden. Verder gelooft hij, net als Elmer in *Werther Nieland*, in betekenisvolle coïncidenties. De lichtval op één van de laatste dagen voor kerstmis, begeleidt zowel het verhaal over Jezus op de lagere school als dat over de Egyptische godin Isis op het gymnasium (Reve 1999, p. 501).

Met zijn magische duidingskunst cirkelt de verteller rond een fenomeen dat berucht ongrijpbaar is. Het hele bestaan kenschetst hij trouwens als 'een ondoorgrondelijk mysterie' en 'een verzegeld geheim' (Reve 1999, p. 511). De rede vermag hier weinig of niets, iets wat ook tot uitdrukking komt in de definitie van godsdienst die in *Moeder en Zoon* wordt gegeven: 'een onafhankelijk, niet aan de bewuste wil van de mens onderworpen, psychisch proces, dat in een Idee gestalte kiest' (Reve 1999, p. 497). Het is een omschrijving die de bestudering van het verschijnsel niet bepaald vergemakkelijkt. Er lijken 'onuitsprekelijke dingen' in het spel te zijn (Reve 1999, p. 550).

Cognitief is de liefde even onbenaderbaar als de religie. Het verband tussen de twee machtige menselijke aandriften wordt in *Moeder en Zoon* meer dan eens gelegd. Dit blijkt een aantal malen uit de woordkeus. Een begeerde jongen wekt gevoelens van 'verering en bewondering' op in de volwassen verteller (Reve 1999, p. 512), zoals hij in zijn jeugd de verlatenheid ervoer in de nabijheid van 'een in stomme aanbidding vereerd [...] wezen' (Reve 1999, p. 481-482).

In het licht van het voorgaande verbaast het niet dat centrale

figuren uit de katholieke leer samenvallen met personen uit de werkelijkheid van de verteller. De verloochening van Matroos Vos in het achttiende hoofdstuk wordt bijvoorbeeld kracht bijgezet door verwijzingen naar de geschiedenis van Petrus, die veinsde Jezus niet te kennen. Waardoor de beminde jongen gelijk wordt gesteld aan Jezus. Deze identificatie weerhoudt de verteller er overigens niet van de Zoon elders in het boek voor te stellen als zijn 'geïdealiseerde dubbelganger', inclusief de neurose die hij hem bij die gelegenheid leent (Reve 1999, p. 658).

BESLUIT

Bevat *Moeder en Zoon* een bevredigend antwoord op de vraag naar de reden waarom Gerard Reve toetrad tot de rooms-katholieke kerk? Het is moeilijk vol te houden. Het boek oppert een psychologische verklaring voor de fascinatie door de kerk van Rome, maar die rationele visie wordt overwoekerd door irrationele verbanden en duidingen, die onverbreekelijk zijn verbonden met een fundamenteel mythisch wereldbeeld. Parallel daaraan ontpopt *Moeder en Zoon* zich als een dubbelzinnig relaas, een hybride van autobiografisch getuigenis en gefictionaliseerde autobiografie. Een werk, kortom, dat men kan verwachten van een auteur die zichzelf karakteriseert als 'een romanties, lyries, religieus en mythies schrijver [...], geen rationalist en verre van "verlicht" [...]' (Reve 1999, p. 490).

BIBLIOGRAFIE

- Goedegebuure, Jaap. 'Moeder en Zoon'. In: *Lexicon van literaire werken*, afl. 74, mei 2007, p. 1-9 + I.
- Greidanus, Arnold. 'Van het licht en van de schaduw, van het violet en van de dood... en van de geestdrift. Over de religiositeit van Gerard Reve, naar aanleiding van zijn roman "Moeder en zoon"'. In: Arnold Greidanus, Hans Hafkamp en Jos Paardekooper (red.). *Reve Jaarboek 1*. Utrecht 1983, p. 90-107.
- Raat, G.F.H. *Over De avonden. De eerste roman van Gerard Reve. Kritieken, artikelen en interviews*. Schoorl 1989.
- Reve, Gerard. *Verzameld werk*. Deel 1, Amsterdam/Antwerpen 1998.
- Reve, Gerard. *Verzameld werk*. Deel 3, Amsterdam/Antwerpen 1999.
- Slootweg, Dick en Paul Witteman. *Hoei Boei!* Baarn 1980.

NOTEN

1. Ik schrijf dit op 5 juni 2009.
2. Het artikel van Viktor Poort, getiteld 'De literaire critiek en De avonden', verscheen op 26 maart 1948 in *De Vrije Katheder*. Het werd herdrukt in Slootweg/Witteveen (1980, p. 52-57) en in Raat (1989, p. 107-114).
3. Jaap Goedegebuure (2007, p. 4-5) wees al eerder op de vermenging van feit en fictie in *Moeder en Zoon*.
4. Daaraan doet ook de inconsistentie afbreuk in de datering van de ontmoeting met Matroos Vos, waarop Greidanus (1983, p. 91) heeft geattendeerd: 1959, 1964 en 1961 komen in aanmerking.